

UNIVERSITAT DE BARCELONA

FACULTAT DE PEDAGOGIA

DEPARTAMENT DE TEORIA I HISTÒRIA

PROGRAMA DE DOCTORAT:

HISTÒRIA DE L'EDUCACIÓ SOCIAL CONTEMPORÀNIA

TESI DOCTORAL:

LES DONES A CATALUNYA

EN LA TRANSICIÓ DE L'ANTIC AL NOU RÈGIM:

ESFERES PÚBLIQUES I PRIVADES

Director: CONRAD VILANOU i TORRANO

Doctoranda: RAQUEL DE LA ARADA ACEBES

Barcelona, setembre de 2005

5 Medicina i higiene

Al segle XIX la preocupació dels metges higienistes per la mortalitat, especialment elevada al nucli de Barcelona, va portar a centrar l'atenció en les condicions de vida dels grups socials més desfavorits de la ciutat. En aquell temps, les malalties epidèmiques que causaven més mortaldat eren la tuberculosi, el còlera o la febre groga, agreujades per la manca de condicions higièniques i la insalubritat del medi urbà, aquestes malalties delmaven la població dels barris més depauperats com Barceloneta, Hospital, Drassanes i Hostafrancs amb taxes de mortalitat adulta per sobre del 30‰ a la dècada dels 80. L'elevada densitat de població d'aquests barris, l'absència de clavegueram, la insalubritat dels habitatges i l'alimentació deficient són algunes de les causes que expliquen aquest comportament demogràfic.

Des de mitjans del vuit-cents l'higienisme va traspasar les fronteres de la medicina i la salut pública per a convertir-se en una àrea curricular, d'especial relleu en el disseny de continguts de la instrucció primària de les nenes; elles com a futures mares eren les principals destinatàries de l'educació higiènicomèdica, fet que permetria reduir les taxes de mortalitat infantil i adulta.

Una de les principals línies d'actuació dels metges higienistes va ser la divulgació científica a través de llibres de text i publicacions periòdiques de normes higièniques bàsiques per a la prevenció de malalties infeccioses i per al manteniment de la salut personal i de tota la família.

L'augment de la prostitució, la descendència il·legítima i la infància abandonada als nuclis urbans, eren indicadors que provocaven alarma social, esculls que convenia afrontar no amb mesures repressives sinó per mitjà de la millora social, tot afavorint l'ordre i el control. El procés d'escolarització va

contribuir notablement en aquesta reforma dels costums, es donava un caràcter moralitzant a la instrucció de les dones dins dels continguts d'higiene domèstica. Aquest discurs pretenia regenerar el comportament de les dones de les classes populars, tot introduint nous hàbits d'higiene i neteja als nuclis domèstics, que seran els inicis del que avui anomenem medicina preventiva.

El pensament higienista va evolucionar des del liberalisme cap al conservadorisme, contribuint a l'ordre i control socials. Sota la influència de l'organicisme i el positivisme, la ciutat es considerava un cos social amb òrgans i funcions, s'observaven i analitzaven les condicions de vida, alimentació, habitatge, densitat i salut de la classe obrera. S'aplicaven mesures de depuració i regeneració que suposaven un avenç moral i una millora social. Es tractava d'un sanejament físic i, a l'ensem, moral.⁶¹

⁶¹ Horacio CAPEL; Mercè TATJER "Reforma social, serveis assistencials i higienisme a Barcelona". A: Antoni ROCA i ROSELL (coord.) *Cent anys de Salut Pública a Barcelona*. Institut Municipal de la Salut IMS. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1991, pàg. 31-73.

5.1 L'higienisme i l'educació de les dones

Pere Felip Monlau va ser un dels precursors, metge higienista d'orientació política republicana preocupat per la divulgació científica, va publicar revistes com *El Monitor de la Salud* (1858-1864) adreçat a mares, mestres i directores de col·legi, i també un petit manual que porta el títol *Nociones de Higiene Doméstica y gobierno de la casa para uso de las escuelas de primera enseñanza de niñas y colegios de señoritas* que va ser editat reiteradament com a llibre de text a les escoles de nenes.

Segons Pere Felip Monlau, l'ordre i la neteja eren les dues premises per al bon govern d'una llar, condicions imprescindibles per al benestar de la família. El doctor Monlau també posava l'accent en la laboriositat, el treball, l'aplicació i l'exercici de capacitats intel·lectuals i habilitats manuals. El seu discurs, adreçat a les nenes lloava els principis d'ordre, neteja i estalvi i rebutjava la cosmètica i la moda. L'ociositat de les dones era reprovada per aquest i altres metges higienistes que introduïen als seus escrits una forta càrrega moralitzant.

Aquest metge, polític republicà i publicista, en la redacció d'aquest petit manual explicava amb detall les feines d'una futura mare de família, sempre ocupada en les tasques domèstiques. A parer de l'autor, la dona havia d'acostumar-se a passar la major part de la seva vida reclosa dins la llar, gairebé sense sortir de la seva cambra.⁶²

⁶² L'autor de l'opuscle *Abajo las murallas* (1840) i introductor de l'higienisme a Espanya, augura una vida gris per a les dones, la major part del temps recloses entre quatre parets:

“Cuando seais adultas, tendréis que pasar la mayor parte del día en vuestra habitacion. Para las mujeres, mas bien que para los hombres, se ha dicho con bastante exactitud que la habitacion es la sepultura de la vida. Por consiguiente, os interesará mucho amenizar y alegrar esa sepultura, en la cual debeis mirar ya el futuro teatro de vuestras glorias como mujeres solícitas y hacendosas.”

Pere Felip Monlau *Nociones de Higiene Doméstica y gobierno de la casa para uso de las escuelas de primera enseñanza de niñas y colegios de señoritas*. 3a ed. Madrid: Imprenta de M. Rivadeneyra, 1867, pàg. 20-21.

5.2 La reivindicació del dret a la instrucció de les dones

Un altre enfocament radicalment diferent ens el presenta la doctora Dolors Aleu, ella va ser una de les pioneres en l'estudi de Medicina a la Universitat de Barcelona i la primera en aconseguir el títol de doctora a Espanya, per la qual cosa va haver de traslladar-se a Madrid. En la defensa de la tesi doctoral va decidir-se per un dels temes proposats per la Facultat de Medicina de la Universitat Central de Madrid, *¿Cuál es la educación física y moral de la mujer, más conforme a los grandes destinos que le ha confiado la Providencia?* Amb el títol *De la necesidad de encaminar por nueva senda la educación higiénico-moral de la mujer* [1883] i apadrinada pel doctor Joan Giné i Partagàs va reclamar el dret a la instrucció de les dones en tots els graus d'ensenyament. S'emparava en la referència a autors que l'havien precedit en la defensa de les dones com Feijóo, Legouvé, Fernando de Castro o Castelar, i també citava autores contemporànies com Concepción Arenal i Sofia Tartilán, conegudes aleshores per obres publicades com *La mujer del porvenir* [1869] o *Páginas para la educación popular* [1877], respectivament.

L'autora denunciava l'atrofia física i intel·lectual en què havien caigut les dones, tancades a la llar i sota la tutela dels homes. Fonamentava el seu retret en noves disciplines científiques com, per exemple, l'antropologia, en comparar la fortalesa física dels homes i dones, trobava menys diferències entre ambdós gèneres a una tribu que a la societat aleshores considerada moderna. En parlar de la debilitat física i la deformitat del cos de les dones, aportava els seus coneixements d'anatomia i patologia per a demostrar els perjudicis que la cotilla i l'absència d'exercici constituïen per al desenvolupament físic i la salut de les dones del seu temps. Argumentava que si, segons els reformadors socials, el

progrés de la societat es fonamentava en les dones no era raonable que fossin objecte de la limitació o negació del dret a la instrucció. Fixant-se en els avenços que a l'estranger, especialment als Estats Units, havien fet les dones d'ençà que havien accedit a l'ensenyament superior, la doctora Aleu defensava que la instrucció de les dones les feia més lliures a l'hora de decidir el seu destí i les allunyava de la prostitució, un dels estigmes de la societat burgesa.

Pel que feia a l'ensenyament de les nenes, la instrucció d'aquestes havia de començar als set anys. Dolors Aleu era partidària de l'educació física per al desenvolupament i el creixement corporal. Aconsellava una bona alimentació i l'equilibri entre el descans i el treball. Els continguts que devien impartir-se a l'ensenyament bàsic eren lectura, escriptura, comptes i nocions d'història sagrada. Més tard, s'afegiria Gramàtica, Història (especialment la d'Espanya), Economia domèstica, Higiene, Fisiologia, Botànica mèdica, Medicina domèstica, Geologia, Meteorologia, Història natural, Religió, Filosofia i Arts. També considerava, dins d'aquest pla d'estudis, la utilitat de l'aprenentatge de les labors d'agulla.

Així mateix, reclamava la possibilitat d'accedir als Instituts d'ensenyament mitjà i a les Universitats. L'ensenyament mitjà i superior estava expressament prohibit per a les dones, a la mateixa Dolors Aleu li van concedir el títol de doctora amb la condició de què no exercís la professió mèdica.⁶³

La tesi socràtica que identificava el bé amb la ciència i el mal amb la ignorància, va ser utilitzada per l'autora per a reclamar el dret a la instrucció de les dones i d'aquesta manera contribuir al progrés i millora social que tants reformadors vaticinaven. A les conclusions del seu treball tornava a insistir en

⁶³ Consuelo FLECHA GARCIA *Las primeras universitarias en España*. Madrid: Narcea, 1996. Aquesta és una obra de referència per entendre les dificultats que van haver d'afrontar les dones pioneres a les universitats espanyoles.

la moral socràtica, lligant la instrucció general i, especialment, la higiene amb la reforma dels costums i el benestar de les famílies.

Dolors Aleu en el moment de llegir la tesi doctoral ja havia editat un llibret de divulgació de 34 pàgines que titulà *Consejos a una madre*. D'aquesta petita obra només hem trobat referències indirectes, se citava a la mateixa tesi de la doctora Aleu i a *La Independencia Médica* de l'any 1882⁶⁴.

L'agre debat que va suscitar l'accés de les dones a la Medicina es pot conèixer a través de la lectura de la premsa professional entre els anys 1870 i 1890, diaris com *La Independencia Médica*, *El Siglo Médico*, *El Anfiteatro Anatómico Español*, *La Revista de Beneficencia, Sanidad y Establecimientos Penales*, *La Salud* i *El Genio Médico*, manifestaven diferents posicions a favor i en contra de l'ingrés de les dones a la professió mèdica.⁶⁵ Dolors Aleu i dues companyes seves, Helena Maseras i Martina Castells, havien protagonitzat una tormenta dialèctica en la qual no van prendre la paraula. La doctora Aleu, considerant la pressió a la qual havien estat sotmeses per part de l'opinió pública, va aprofitar aquest treball escrit per a replicar als seus detractors i denunciar la injustícia que havien sofert.

⁶⁴ "la Srta. Aleu, primera en España que ha recibido un título de Facultad mayor. (...) Nuestra joven comprofesora ha inaugurado su carrera con la publicación de un folleto de 34 páginas en 4º, titulado *Consejos a una madre sobre el régimen, limpieza, vestido, sueño, ejercicio y entretenimiento de los niños*. Este trabajo, escrito sin pretensiones, hállase destinado a infiltrar en el ánimo de las madres los más útiles preceptos higiénicos de la niñez, y ha de ser al mismo tiempo excelente guía para las comadronas. Así lo ha comprendido la autora, pues nos consta tendrá sumo gusto en regalar su libro a cuantas de aquellas señoras lo soliciten." *La Independencia Médica*, 1882, pàg. 261 citat per M. del Carmen ÁLVAREZ RICART *La mujer como profesional de la medicina en la España del siglo XIX*. Anthropos, 1988, pàg. 135.

⁶⁵ M. del Carmen ÁLVAREZ RICART *La mujer como profesional de la medicina en la España del siglo XIX*. Anthropos, 1988.

5.3 Dos models educatius contraposats

La comparació del discurs de dos tractats sobre l'educació de les dones permet contrastar dues línies pedagògiques divergents que defensaven la instrucció de les dones amb propòsits irreconciliables. Hem analitzat dues obres, la de Dolores Aleu, escrita per a la defensa davant d'un tribunal del seu títol de doctora en medicina, i la de l'inspector d'instrucció pública Mariano Cardenera, manual de magisteri adaptat per a les futures mestres.

	Mariano Cardenera	Dolores Aleu
Obra	<i>Guía del Maestro de primeras enseñanza ó estudios morales acerca de sus disposiciones y conducta con Un apéndice sobre la educación de la mujer</i> Madrid: Lib. Gregorio Hernando, 1884	<i>De la necesidad de encaminar por nueva senda la educación higiénico-moral de la mujer</i> Barcelona: Tip. La Academia, 1883
Objectiu	Persona dependent Esposa i mare, que ha de tenir cura de la família Educació orientada més a la família que a la mateixa dona	Persona autònoma Consellera, col·laboradora en el treball, companya per a constituir la família i atendre la prole Educació que permeti triar a la dona el seu propi destí i obtenir els mitjans per a la seva subsistència
Model	Partidari de l'escolarització, la mare és un model de virtuts domèstiques, la mestra ha de substituir-la a l'escola	No és partidària de l'escolarització, la mestra ideal és la mare però no ha rebut encara la formació precisa

Mariano Carderera**Dolors Aleu**

Educació física	Vida ordenada Alimentació frugal i variada Treball continuat i perseverant Cura i neteja personal i del vestit	Gimnàstica corporal Bona alimentació Equilibri entre treball i descans Normes d'higiene
Educació intel·lectual	Instrucció bàsica igual que la dels nois, adaptant els continguts amb exemples i afegint les labors d'agulla Cercle d'idees limitat a la vida pràctica, les filles de famílies benestants han de rebre una cultura d'acord amb la seva posició social: Lectura d'obres útils, Geografia i Història, Escriure i comptar, Dibuix i música, Redacció i lectura dels clàssics i Labors	Instrucció bàsica amb nous continguts científics; Economia domèstica, Higiene, Fisiologia, Botànica mèdica, Geologia,... Les filles de famílies sense recursos han de tenir accés a escoles gratuïtes Les joves que lliurement ho desitgin han de poder eixamplar la seva cultura als Instituts d'ensenyament mitjà i a les Universitats
Educació moral	Coneixement dels deures religiosos i morals, bon judici Ordre, advertiments i vigilància constant	La instrucció és necessària per a la virtut moral Reforma de la instrucció per aconseguir la reforma dels costums, regeneració social
Educació religiosa	La religió de la mare és la dels fills	Introdueix la Història sagrada i la Religió a l'ensenyament primari
Temps	A l'assignatura de labors es destinarà el màxim temps possible	S'ensenyarà a distribuir el temps amb mètode